Prof. Dr. Yılmaz Özakpınar

Bir Medeniyet Teorisi

-Kültür ve Medeniyete Yeni Bir Bakış-

ÖTÜKEN

YILMAZ ÖZAKPINAR; 1934'te Boyabat'ta doğdu. 1957'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nden, 1960'ta Cambridge Üniversitesi Biyoloji Fakültesi Psikoloji Bölümü'nden mezun oldu. 1964'te doktorasını verdiği İstanbul Üniversitesi'nde 1978'de profesör oldu. Alexander von Humboldt bursu ile Köln Üniversitesi Sosyoloji Araştırma Enstitüsü'nde iki yıl, Bern Üniversitesi Pedagojik Psikoloji Bölümü'nde üç ay ve Fulbright profesörü olarak Oregon Üniversitesi Kognitif Psikoloji Laboratuarı'nda üç ay araştırma yaptı. 1982-88 arasında Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı olarak görev yaptıktan sonra tekrar döndüğü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden 2001 yılında emekli oldu. 2003-2004 öğretim yılında Haliç Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı. Haziran 2005'te Fatih Üniversitesi Psikoloji Bölümü Kurucu Başkanı olarak göreve başladı. Eylül 2008'de bölümün kuruluş ve öğretim felsefesine ilişkin anlaşmazlık nedeniyle ayrılmak zorunda kaldı. *Öğrenmede Dikkat Problemi*; *Hafıza Yanılmalarının Doğuşu ve İki Ayrı Hafıza Kodu Teorisi*; *Hafıza*; *Psikolojinin Kavramsal Yapısı; Öğrenme:Verimli Zihinsel Çalışmanın Psikolojik Koşulları; Psikoloji Tarihi; İslâm Medeniyeti ve Türk Kültürü*; *Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler*; *Mümtaz Turhan; İnsan İnanan Bir Varlık*; *"Kültür Değişmeleri" ve Batılılaşma Meselesi; İnsan Düşüncesinin Boyutları* adlı eserlerin yazarıdır.

Üçüncü Basım (2009) ile İlgili Açıklama

Daha önce *Kültür ve Medeniyet Anlayışları ve Bir Medeniyet Teorisi* adıyla birinci ve ikinci basımı yapılmış olan bu kitabın üçüncü basımında bazı kelime, üslûp ve ifade değişiklikleri yaptım. Genç nesillerin kolayca bilme konumunda olmadığı sözcüklerin yerine artık dilimize iyice yerleştiğini düşündüğüm yeni karşılıklarını koydum. Bazen de bu değişiklikleri ifadede birlik ve uygunluk sağlamak için gerekli gördüm. Daha iyi açıklama gayretiyle yapılmış olan, fakat birçok eserlerimde değinildiği için artık gerek olmadığını düşündüğüm, özünde aynı fikri vurgulayan tekrar niteliğindeki ifadeleri çıkardım. Anlam ve duygu olarak doğru bulduğum ve içten inandığım sözler olmakla birlikte son bölümdeki bazı kısımları çıkardım. Nedeni, bugün tekrar okuduğumda, o kısımların fazlaca vaaz üslûbunda olduğunu ve fikir planındaki argümanı gözden kaybettirdiğini düşünmemdir. Ayrıca son bölümde, İslâm medeniyetinin bugünkü yaşanış biçimine eleştirel bir bakış getirdim.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ / 11

I. BÖLÜM
Kültür ve Medeniyetin İnsana Özgü Oluşu / 15

II. BÖLÜM
Kültür ve Medeniyet Anlayışları / 23

III. BÖLÜM
Bir Medeniyet Teorisi / 38

IV. BÖLÜM
Ortaya Konulan Medeniyet Teorisi Işığında
Eski Medeniyetler / 63

V. BÖLÜM
Bugünkü Manzara ve Geleceğin Görünümü / 108

Giriş

BİLİM ve fikir adamları arasında, benimsedikleri kültür ve medeniyet anlayışları bakımından ayrılıklar vardır. Kültür ve medeniyetin içerik olarak belirsizlikler taşıdığı noktasında ise, istisnasız denilebilecek kadar yaygın bir düşünce birliği vardır. Birinci bölümde, kültür ve medeniyetin en genel ortak niteliğini ele alacağım. Kültür ve medeniyet olgularının ayrı ayrı kapsamı ne olursa olsun, her iki olgunun da tartışmasız kabul edilebilecek ortak bir niteliği vardır. Gerek kültür gerek medeniyet, insanın eylemlerinden önce doğada var olan olgular değildir. Onların meydana gelişi, insanda doğuştan var olan kapasitelerin genetik kurgu ile otomatik olarak ortaya çıkan sonuçları olarak da görülemez. Şu halde kültür ve medeniyet, insanın ne doğada ne de kendi biyolojik yapısında hazır bulduğu olgulardır. İnsan, kültür ve medeniyeti, bir imkânlar alanı içinde kendi tercihleriyle oluşturur. Bu nedenle önce kültür ve medeniyetin biyolojik ve psikolojik temelini inceleyeceğim. Bu temel, insanı başka canlılardan ayırır; kültür ve medeniyeti insana özgü yapar.

İkinci bölümde, antropoloji, sosyoloji ve tarih alanlarında çok sayıda kültür ve medeniyet anlayışı olmasının sebebini araştıracağım. İzlenimlere dayanan peşin tanımlardan hareket etmenin, kültür ve medeniyet anlayışlarındaki çokluğun başlıca sebebi olduğunu göstermeye çalışacağım. Olayların çeşitliliği ve karmaşıklığı peşin tanımın içine sığmayınca, sanki belirsizlik konunun kaçınılmaz bir özelliğiymiş gibi, kültür ve medeniyet kavramlarının belirsizliği meselesinden söz edilmektedir. Oysa bizim kavrayış tarzımızdan bağımsız olarak kültür ve medeniyet kavramları yoktur. Kavramlar, bilimlerin düşünme, kavrama ve açıklama âletleridir. Fakat çoğu kez yapılan şey, kişisel tercihe dayanan ya da genel anlayışa uygun olan bir kültür ve medeniyet görüşünü, daha incelemenin başında kesin bir tanım halinde sunmaktır. Böyle tanımlar, gözlem planındaki olayların birleştirici özünü kavramak yerine, somut görüntülerin farklılıklarını göstermeye çalışır. Oysa bilimsel kavramlar, görünüşteki somut farklılıkları aşarak olayları birleştiren özü, soyut düşünce işlemleriyle çıkarır. Tanımların benzerliğe göre sınıflandırmasına karşılık bilimsel kavramlar, benzemez görünenlerin ortak yönünü düşünce planında belirler; olayların o görünen biçimlerde nasıl ortaya çıktığını açıklar. Bilimsel metodun gereği olarak kavramlar varsayım konumundadır; bu yüzden, onların olayların doğuş prensibini gerçekten açıklayan kavramlar olup olmadığının sınanması gerekir.

Böyle bir kavramlaştırmaya dayanan bir medeniyet teorisini üçüncü bölümde öne sürerken metoda ilişkin daha fazla bilgi vereceğim. O zaman, ikinci bölümde ele alınan kültür ve medeniyet görüşlerindeki belirsizliğin, o görüşlerin teorik zayıflığından ileri geldiği daha iyi anlaşılacaktır. Yeni teorinin, kesinlik ve değiş-

mezlik iddiasıyla ortaya çıkmadığı da görülecektir. Bilimin metodolojik prensibi ve bilimsel araştırmanın stratejisi gereği, bilimsel bir teori daima bir varsayım olarak kalacaktır. Onun için bir teoriden beklenen, kesinlik ve değişmezlik değildir. Bir teori, doğru ya da yanlış oluşundan bağımsız olarak, daha başlangıçta ilgiye değer görülmek için şu nitelikleri haiz olmalıdır: Birincisi, teori, belirsizliğe meydan vermeyecek surette açık seçik ifade edilmiş olmalıdır; ne demek istiyorsa, onu kesin bir dille söylemelidir. İkincisi, var olan gözlemlerle tutarlı olmalıdır. Üçüncüsü, kendini sınayacak gözlemleri, kendi yapısının zorunlu mantıksal sonuçları olarak yine açık ve kesin olarak vermelidir. Bu nitelikleri taşıyan bir teori, bilimde dikkate alınır. Böyle bir teoriden hareket ederek yapılan araştırmalarda, teorinin mantığına göre önceden belirlenmiş koşullarda yapılan gözlemler, o teorinin mantıksal sonuçlarında öngörüldüğü gibi ise teori olgularla desteklenıyor demektir.

Bilimsel bir teori, bir konudaki son söz değildir. Gözlem planındaki olaylara bir düzen getiren, düşünceye verimlilik sağlayan ve yeni araştırmalara yol açan varsayım konumunda bir hükümdür. Bilimsel bir teorinin kesin bir dille öne sürülmesi, peşinen kesin olarak doğru kabul edildiği için değildir; teorinin zorunlu mantıksal sonuçlarını kesin olarak çıkarabilmek içindir. Gözlem kanıtlarıyla desteklenen bir teori, sürüp giden araştırmalarda bağdaşmaz kanıtlar elde edilmediği sürece "doğru" kabul edilir. Bunun anlamı şudur: Şimdiye kadarki gözlemler teoriyi hep desteklemiş olsa bile, ileride yapılacak başka gözlemlerle teorinin yanlışlığının anlaşılması olasılığı hiçbir zaman ortadan kalkmaz. Bilimde "doğruluk," daima bir olasılık derecesi ile doğruluktur.

Bilimde teoriler daima varsayım olarak kaldığı için yeni araştırmalarla teorilerin eksik ve kusurlu taraflarını bulma çabalarının sonu gelmez. Bazı sağlam gözlemlerle bağdaşmayan bir teori, daha iyi bir teori ortaya konulunca terk edilir. Bilim, kendi yanlışlarını düzelterek sürekli ilerler. İşte üçüncü bölümde kendi medeniyet teorimi bu metot anlayışı ile öne süreceğim. Kültür ve medeniyeti ayrı kavramlar olarak kurduktan sonra ikisi arasındaki ilişkiyi ortaya koyacağım. Medeniyetlerin doğuşunu, kültür değişmelerindeki problemleri, medeniyetlerin çöküşünü bu kavramlarla açıklayacağım.

Dördüncü bölümde, Mezopotamya medeniyeti, Mısır medeniyeti, Yunan ve Roma medeniyetleri gibi eski medeniyetler, teoriyi sınamaya yarayan gözlemler elde etmek amacıyla incelenecektir.

Son bölümde, bugün yaşayan iki büyük medeniyet olan İslâm medeniyeti ile Batı medeniyetinin karşılıklı konumlarını ele alacağım. Ortaya koyduğum medeniyet teorisinin bakış açısından, geleceğin nasıl göründüğünü belirlemeye çalışacağım.

I. BÖLÜM
KÜLTÜR VE MEDENİYETİN İNSANA ÖZGÜ OLUŞU

BİR canlı varlık olarak insan, ömrünün her saniyesini hayatta kalma içgüdüsü ile sürdürür. İnsan yaşamak ister; hayata tutunur. Yaşama isteği ve hayatta kalma çabası, insanın doğasından gelir. Bu içgüdüsel eğilim, insan ile bütün canlıları birleştiren ortak özelliktir. Bütün canlı varlıklar, içinde yaşadıkları çevrelerin belirli birtakım fiziksel ve kimyasal etkilerine duyarlıdır. Canlılar, algıladıkları çevre içinde, besin bulma, barınma, zararlı etkenlerden korunma, düşmanlara karşı savunma ve üreme gibi ihtiyaçlarını, yaptıkları davranışlar aracılığıyla giderir.

Bütün canlılar algı ve tepki yoluyla çevreleri ile bağlantı kurar. Tepkileri algıların güdümünden kurtulan tek canlı türü insandır. İnsan davranışları, dış dünyayı algılama ve o anda tepki yapma ile sınırlı değildir. Çünkü cisimler ve olaylar algı planından kaybolduktan sonra da insan onları zihninde temsil etmeyi sürdürebilir. Cisimlerin ve olayların sembolik tasarımları üzerinde yaptığı zihin işlemleriyle insan hükümler verir ve yapacağı eylemleri kararlaştırır. Algı planından kaybolmuş somut uyaranların güdümü olmaksızın, sembolik plandaki hükümlere göre yaptığı eylemlerle insan, bütün hayvanlarınkinden farklı bir davranış düzeyine yükselir.

Hayvanlar da refleks ya da içgüdüsel olmayan tepkiler yapar. Birçok hayvan türünde öğrenme ve düşünme vardır. Hayvanın doğuştan gelme davranış repertuarında olmayan bir tepkinin, deneyim ve egzersiz yoluyla kazanılmasına öğrenme diyoruz. Yeni bir tepki gerektiren problem niteliğindeki durumlarda çözüm sağlayan bir tepki ortaya çıktığı zaman, o tepkinin, algı planında ilişkiler kuran bir zihin süreci ile yapılmasına düşünme diyoruz. "Hayvanların da düşündüğü kabul edilince, insanla hayvanın bir farkı kalır mı?" diye sorulabilir. Çok büyük ve önemli bir fark daima vardır. Çünkü insanın düşünmesi hiçbir hayvanda bulunmayan nitelikler gösterir.

Hayvanların düşünme süreci, algı planındaki somut uyaranlara ve işaretlere bağımlıdır. Algı planında ilişkiler görerek çözüm sağlayıcı tepkiler oluşturabilen hayvanlar bile, düşünmenin somut işaretlere bağımlı olması yüzünden, algı planı yokken düşünmeyi sürdüremez. İnsan ise dış dünyayı zihninde sembollerle temsil eder. Algı planı kaybolduktan sonra, somut algılara dayanmak yerine onların zihindeki sembolleri ile işlemler yaparak düşünmesini sürdürür. Zihnindeki semboller arasında soyut ilişkiler kuran insan, sembolik ilişkilerin sonuçlarını çıkararak hüküm verir. Hükümlerinin doğru olup olmadığını sorgulayabilir. Semboller arasında ilişki kurma, soyut muhakeme ile hüküm verme ve ulaştığı hükmü sorgulayabilme insana özgü bir kapasitenin habercileridir. Demek ki insan, sembollerle düşünmekle kalmıyor; sanki kendi düşüncesinin gerisine çekilerek onu inceleme altına alıyor. İnsan, kendi düşüncelerini düşünebiliyor; onları dışarıdaki bir cismi inceler gibi inceleyebiliyor.

İnsan yalnızca dış dünyanın farkında değildir; farkında olduğunun da farkındadır. İnsan tıpkı hayvanlar

gibi algı yoluyla dış dünyanın bilincinde olur. Fakat hayvanlardan farklı olarak insan, dış dünyanın bilincinde olduğunun da bilincindedir. Sembollerle düşünen insan, düşündüğünün bilincindedir. Bu yeti sayesinde, insanda "ben" kavramı gelişir. İnsan kendini dış dünyadan ayrı bir varlık olarak tasarımlar; kendi benliğinin bilincinde olur. Böylece insan, dış dünyayı yalnız algı yoluyla bilmekle kalmaz; dış dünyadan ayrı olarak tasarımladığı "kendi" zihninde, dış dünyanın sembolik tasarımını kurabilir. Psikolojide *içebakış* denilen yeti sayesinde zihin kendini gözleyebilir. "Ben", kavrayış bilinci ile hem kendi zihninin hem de dış dünyanın sahibidir.

Bilincinde olduğunun bilincinde olma, "ben" diyebilme, içebakış yapabilme, kavramlaştırma yapma ve sembollerle işlem yürütebilme insana özgü bir temel zihin kapasitesinin değişik görünüşleridir. Bu kapasite dil olgusunun da temelidir. Öyle ise, dil olgusunun yalnız insanda olmasına şaşmamak gerekir. Çünkü dil, bilincinde olduğunun bilincinde olarak, insanın dış dünyayı kendi kararlaştırdığı sembollerle zihninde temsil etmesi olgusudur. Kendinden başka şeylerin sembolü olan sözcükler, aynı zamanda kavram adıdır. "Çiçek" sözcüğü, cisim olan çiçeğin dil sembolüdür; fakat o aynı zamanda bir kavram adıdır; çünkü "çiçek" diye bir şey dış dünyada yoktur. Belli bir cinsi, boyu, rengi, dokusu, şekli olmayan bir çiçek doğada mevcut değildir. Öyle ise "çiçek", dış dünyadaki belirli bir cismin sembolü değil, dış dünyadaki somut çiçeklerden soyutlayarak zihnimizde kurduğumuz bir kavramdır. Cisim olarak gerçekten var olan belli bir çiçeği anlatmak istediğimiz zaman bir sürü nitelemeler yapmak ya da "çiçek" sembolünün kullanıldığı bağlamdan yararlanarak kastedilen çiçeği düşündürmek gerekir. Yine kararlaştırmaya dayanan bağlaç ya da edat gibi

başka birtakım dil sembolleri aracılığıyla semboller arasında ilişkiler kurulur. Böylece, dış dünyanın olayları ve ilişkileri sembolik olarak zihne taşınır. Zihin, dış dünyadan bağımsız olarak bu semboller üzerinde düşünce işlemleri yapar ve hükümlere varır. Sembolik düşünce planındaki hükümlerini dış dünya ile karşılaştıran zihin, hükümlerinin gerçeğe uygunluk derecesini kontrol eder.

Somut algıların güdümünden kurtulan insan, soyut plandaki sembolik tasarımları ile dış dünyayı zihnine taşımış olur. Bilincinde olduğunun bilincinde olarak dış dünyayı sorgular. İnsan, soyut zihin tasarımları düzeyinde, dış dünyanın somut görüntülerinin ötesine geçer. Görüntülerin sebeplerini, olayların oluş biçimini merak eder. Tasarımlama ve sorgulama faaliyetleri sırasında açıklayıcı kavramlar oluşturur. Zihnine taşıdığı somut olayların sembolik tasarımları üzerindeki muhakeme işlemleriyle soyutlamalar yapar ve ilişkiler kurar; böylece, dış dünyadaki somut olaylardan hareket ederek, yalnızca kendi zihninde var olan açıklayıcı prensiplere yükselir. Açıklayıcı prensipler, somut olaylardan muhakeme işlemleriyle çıkarılır. Fakat onlar, gözlem alanına, yani doğaya ait değildir. Doğada yalnız gözlenebilir olaylar vardır. Açıklayıcı prensipler gözlenemez. Onlar birtakım sembolik işlemlerle zihinde kurgulanır.

İşte bilimsel anlamda bilgi, insan zihninin bir kavrayışı, verdiği hüküm, çıkardığı açıklayıcı prensiptir. Bilimsel bilgi, somut olayların anlatımı değil, onların oluşunu açıklayan soyut prensiplerdir. Bilgi, pasif bir algı deneyimi değildir. Hayvanlar da algılar; fakat parça parça algılardan zihninde bütünleştirilmiş sembolik bir dünya tasarımı çıkaran yalnızca insandır. Olayların somut görüntülerindeki başkalıkları aşarak, düşünce planında muhakeme ile soyutlamalar yapmak suretiyle

insan, bir kavramsal bakış açısı geliştirir. Kavramsal bir açıdan bakarak başkalıkları birleştiren ortak soyut prensibi çıkarır. Canlılar arasında bu yeti yalnızca insanda vardır.

Hayvanlarda dil olgusunun olmaması, konuşma ile ilgili organların yetersizliği ile ilgili olmaktan önce, sözü edilen insana özgü zihin kapasitesinden yoksun olma ile ilgili bir meseledir. Hayvanlar dış dünyanın bilincinde olduğunun bilincinde değildir; ben kavramına ulaşamaz; içebakış yapamaz ve kendi zihin süreçlerini inceleme altına alamaz; sembolik düşünemez; kavram oluşturamaz. Bu zihinsel yoksunluklarla bağlantılı olarak, dil olgusunu da gerçekleştiremez. Çünkü dil, bilincinde olduğunun bilincinde olarak kurulan bir semboller sisteminden başka bir şey değildir.

İnsanın sosyal ilişki kurmasının ve süreklilik gösteren toplumsal yapılar meydana getirmesinin temelinde de yine sözü edilen kapasite vardır. Hayatı bireysel olarak sürdürmeye yetecek refleks ve içgüdü donanımı insanda yoktur. Onun için, insan neslinin devam etmesi, insanların aileden başlayarak çeşitli toplumsal yapılar meydana getirmesine bağlıdır. Toplumsal yapıların sürekliliğini sağlayan şey, bireyler arasındaki davranış etkileşimini düzenleyen kurallardır. Davranış kuralları, davranışlar yapılırken şekillenir. Gözlenebilir toplumsal etkileşim alanında sadece davranışlar vardır. Bununla birlikte, yetişmekte olan bireyler, kuralları davranışlardan soyutlar ve onları öğrenir.

İnsan dış dünya ile ilgili kendi düşüncelerini inceleyebildiği ve sorgulayabildiği gibi, kendi eylemlerini de sembolik düşünce planında inceleyebilir ve sorgulayabilir. İşte ahlâk kavramı, insanda böyle bir zihin kapasitesi olduğu için doğar. Birey, kendinin ve başkalarının eylemlerini iyi ya da kötü diye niteleyerek de-

ğerlendirir. Bir toplum içinde yaşayan bireylerin ilişkilerini düzenleyen ve belirli koşullarda nasıl davranılması gerektiğine ilişkin beklenti doğuran davranış kuralları ahlâkı oluşturur. Toplum yapısı ahlâka dayanır.

Topluluk halinde yaşayan birçok hayvan türleri vardır. Bu türlerin bireyleri, birbiriyle etkileşim içinde davranışlar yapar. Fakat bireylerin hayatını düzenleyen kurallar biyolojik bir kurulmanın ürünüdür. Hayvanlar, başka türlü davranmayı aklından geçiremez ve isteyemez. Oysa insan, kendi eylemlerini bir imkânlar alanı içinde kendi bilinçli kararı ile seçer. Yapmadan önce ve yaptıktan sonra eylemlerini iyilik ve kötülük açısından sorgulayıp yargılayabilir. Hayvanın davranışlarında toplumsal gibi görünen kurallar, sembolik düşünce işlemleriyle çıkarılmış kurallar değil, biyolojik olarak ayarlanmış kurallardır. Bu yüzden, hayvanların topluluk halinde yaşamasını düzenleyen kurallara ahlâk denilemez. Çünkü ahlâk, bilinçli bir seçme ve değerlendirme içerir.

Hayvanlar sembolik temsil yetisinden yoksun olduğu için dış dünyayı algılama ve dış dünyaya tepki yapma çemberi içine hapsolmuştur. Sembol kullanamayan ve semboller üzerindeki zihin işlemleriyle tasarımlar yapamayan hayvanlar, dış dünyanın soyut bilgisine erişemez. Kendi tepkilerini düşünce planında inceleme altına alamadıkları için hayvanlar, biyolojik olarak kurulmuş tepki tarzlarını değiştirmeyi kararlaştıramaz. En basit hayvan türleri dışındaki değişik hayvan türlerinde, çeşitli derecelerde öğrenme yetisi vardır. Fakat hayvanların öğrenmeleri de kurguludur. Bu sebeple, belli bir türün her nesildeki bireyleri aynı tarzda öğrenir. Hayvanlar, dış dünyaya ilişkin deneyimlerini zihinlerinde sembolik düzeyde temsil ede-

medikleri ve sembollerle soyut işlemler yaparak bir hükme varamadıkları için değişik bireylerin tepkileri arasında önemli farklar olmaz. Bir nesildeki bireyler arasında fark olmadığı gibi, nesiller arasında da bir farklılık olmaz. Şu halde hayvanlarda, genetik yapıda hazır olan tepkiler ve genetik kurulmaya bağlı sabit öğrenmeler vardır. Tepkiler, bir imkânlar alanı içinde değişkenlik göstermez. Dış dünyanın soyut bilgisi tasarlanamadığı ve dış dünyayı değiştirecek eylem planı oluşturulamadığı için, hayvanlar dış dünyada değişiklik yapamaz; kalıplaşmış tepkilerle yetinir. Konumuzla ilgili bir ifade kullanarak diyebiliriz ki hayvanlar kültür ve medeniyet meydana getiremez.

Kültür ve medeniyetin içeriği ne olursa olsun, bu olguların doğada kendiliğinden var olmadığını söylemiştim. Yapmış olduğum açıklamalar, sanırım kültür ve medeniyet meydana getirmenin nasıl bir zihin kapasitesi gerektirdiğini göstermiştir. Kültür dediğimiz oluşum, yaşamın her yönünü kapsayan o kadar çok öğeler içerir ki saymakla tükenmez. İnsan, ihtiyaçlarını etkili ve verimli bir biçimde karşılamak için âletler yapmıştır. Doğadaki olaylarla ve kendi kaderiyle ilgili olarak zihninde uyanan sorulara cevap arama çabası içinde mitolojiler geliştirmiştir. Ruhunda deneyimlerinden doğan duyguları belirleme ve ifade etme amacıyla sanat eserleri yaratmıştır. Birlikte yaşamayı mümkün kılan ahlâk kuralları oluşturmuştur. Bilgileri sembollerle temsil etmeye ve iletmeye yarayan dil yetisini kullanmıştır. Vahiy kaynaklı bilgileri kavrama çabası göstermiş, onlardan duygulanmış, duygu ve inancını davranışlarına yansıtmıştır. Doğadaki olayların oluş mekanizmasına ilişkin varsayımları sınama metodu olan bilim metodunu geliştirmiş ve bilimsel keşifler yapmıştır. Çocuk bakımından yemek pişirme-

ye, eğlenme biçiminden çalışma tekniklerine kadar her günkü yaşamın gerektirdiği çeşitli alışkanlık ve beceriler geliştirmiştir. Bütün bu sayılanların yanı sıra kültür ve medeniyetle ilişkiye getirebileceğimiz ne kadar olgu varsa onların hepsi, insana özgü bir zihin kapasitesinin eseridir. Kültür ve medeniyetin nesilden nesle iletilerek sürekliliğinin ve birikiminin sağlanması dil sistemi ile olmaktadır. Sembolik bir sistem içeren konuşmayı, başka bir sembolik sisteme nakletmek demek olan yazı, unutma ve çarpıtmaları önleyerek bilgileri olduğu gibi muhafaza eder. Bir toplumun üyeleri, davranışlarına yansıyan kültür ve medeniyeti, yeni yetişmekte olan nesillere etkileşim yoluyla geçirir. Bu, görgü ve terbiyedir. Yazılı eserlerle muhafaza edilen birikimden de yararlanarak okul kurumu çerçevesinde yeni nesilleri metotlu olarak yetiştirme sürecine öğretim denir. Muhakkak ki okul kendi içinde insan ilişkileri içerir ve bu nedenle aynı zamanda terbiye sürecine katkıda bulunur. Bir toplumun sürekliliğini sağlayan eğitim, böylece terbiye ve öğretim demektir.